

W gospodarstwie rolniczym widać na Frösdebäcku, jak twierdzi autor, szczególnie dotychczas nie wyczerpane możliwości do celów eksperymentalnych w zakresie Pagan. Wśród badawczych autorów, którzy byli dawniej także WPA, warto wymienić przede wszystkim J. Holm, którego prace dotyczą: 1970, 1971, 1972, 1973, 1974. Ponadto w tym samym roku: B. Larsson, 1970-1971 i 1972-1973. Widać więc, że w tym czasie badania nad kulturą neolityczną w Szwecji były już w pełni rozwinięte.

Książka to przede wszystkim praca badawcza, w której B. Larsson stara się przede wszystkim rozwiązać problem, jak wyglądała ta kultura. Jest to praca, która przedstawia sobie sobie do zrozumienia dotychczasowe badania nad kulturą neolityczną w Szwecji. Widać, że autor jest bardzo świadomy, że nie może być pewny, że jego badania są w pełni poprawne. Widać to przede wszystkim z tego, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący. Widać to przede wszystkim z tego, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący. Widać to przede wszystkim z tego, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący.

Tak więc, mimo że autor jest bardzo świadomy, że jego badania są w pełni poprawne, widać to przede wszystkim z tego, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący.

Anna Kuczyńska-Lucyńska

B. Hulthén, ON CERAMIC TECHNOLOGY DURING THE SCANIAN NEO-LITHIC AND BRONZE AGE. Theses and Papers in North-European Archaeology 6, Akademilitteratur, Stockholm 1977, 226 s., 145 rycin, 21 tablic.

Badania nad ceramiką neolityczną przez długi czas ograniczały się jedynie do analizy form naczyń i ornamentyki. Dopiero od niedawna uwagę badaczy zwracają, w coraz większym stopniu, technologiczne aspekty wytwórczości ceramiki.

¹ Wskazano szczególnie tego rodzaju, przeprowadzone przez B. Hulthén w 1977 r., na temat neolitycznej ceramiki, przede wszystkim na jej technologiczne aspekty.

² W Szwecji badania nad kulturą neolityczną były przede wszystkim związane z tym, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący. Widać to przede wszystkim z tego, że autor stara się przedstawić swoje badania w sposób, który jest dla niego sam siebie najbardziej przekonujący.

³ Zob. „Forscherberichte aus Skandinavien”, t. 10 (1974), s. 10-11; t. 11 (1975), s. 10-11; t. 12 (1976), s. 10-11.

⁴ B. Larsson, Wzrost kultury neolitycznej w Szwecji i jej związek z kulturą neolityczną w Danii, „Archeologiska Forskningsrapporter”, t. 10 (1975), s. 1-4.

⁵ Monografia nad kulturą neolityczną B. Hulthén; zob. także: Die Keramik der Bronzezeit der Langel-Kultur in Skandinavien, „Forscherberichte aus Skandinavien”, t. 10 (1974), s. 10-11.

Dokładne i rzetelne opracowanie technologii staje się z kolei punktem wyjścia rozważań bardziej ogólnych, np. nad zróżnicowaniem czasowo-przestrzennym produkcji ceramicznej, kontaktami poszczególnych grup ludzkich, systemem dystrybucji naczyń¹. Ten drugi sposób podejścia do zagadnień ceramiki neolitycznej prezentuje praca B. Hulthén. Autorka poświęciła kilkanaście lat badaniom ceramiki, zdobywając jednocześnie niezbędną wiedzę w zakresie petrografii, mineralogii itp. dziedzin. Wyniki referowane były w kolejnych publikacjach, zestawionych na s. 222, a omawiana praca stanowi w pewnym sensie ich podsumowanie, będąc jednocześnie rozprawą doktorską autorki.

Książka składa się z dziewięciu rozdziałów. We Wstępie omówiono cel i zakres pracy, źródła i sposób ich dokumentacji, zasady doboru próbek i cech diagnostycznych materiału, a także stosowane metody badawcze. Tam też znaleźć można cenny przegląd literatury przedmiotu, obejmujący najważniejsze pozycje z lat 1911-1972 i zaopatrzone w szereg uwag krytycznych.

Kolejnych siedem rozdziałów poświęcono charakterystyce technologii wytwórczości ceramiki w poszczególnych kulturach archeologicznych Skanii, a mianowicie: w kulturze Ertebölle, we wczesno- i środkowoneolitycznej kulturze pucharów lejkowatych (KPL), w kulturze ceramiki dołkowej, kulturze toporów bojowych oraz w późnym neolicie i w epoce brązu. Podstawę źródłową pracy stanowią materiały ceramiczne z rejonu Hagestad (Skania pld.-wsch.), pozyskane w wyniku długotrwałych i systematycznych badań wykopaliskowych (s. 13), które reprezentują wszystkie występujące w Skanii kultury archeologiczne. Uzupełniono je materiałami z Löderup, Ingelstorp, Valleberga i Vik (również pld.-wsch. Skania). Układ rozdziałów uzależniony jest od ilości i rodzaju materiałów pozostających do dyspozycji autorki. Na ogół zawierają one informacje o stanowiskach danej kultury na omawianym obszarze, charakterystykę użytkowanych surowców, opis zespołów ceramicznych z poszczególnych stanowisk (z uwzględnieniem rodzaju gliny i domieszki, techniki wykonania, warunków wypału, morfologii i ornamentyki naczyń); niekiedy autorka przeprowadza również analizę porównawczą zespołów z sąsiednich obszarów (Danii, Holandii, RFN, Polski), bądź też zamieszcza uwagi o charakterystycznych dla danej kultury wytworach (np. puchary lejkowate we wczesnej KPL, krążki gliniane w późnej KPL i w kult. ceramiki dołkowej). W każdym rozdziale zamieszczono wnioski, a ponadto szereg rysunków, wykresów, diagramów i fotografii obserwacji mikroskopowych.

Rozdział ostatni, stanowiący podsumowanie pracy, zawiera wnioski dotyczące przydatności przeprowadzonych przez autorkę analiz do badania szerszej problematyki pradziejowej; prezentuje także schemat rozwoju wytwórczości ceramiki w Skanii z uwzględnieniem wpływów z zewnątrz.

Celem pracy jest „dostarczenie wiedzy o technikach wytwórczości ceramiki, stosowanych w Skanii w neolicie i w epoce brązu” (s. 13). Wiedza ta powinna z kolei umożliwić sformułowanie prawidłowych odpowiedzi na postawione przez autorkę pytania:

1. Czy zróżnicowanie kulturowe odpowiada zróżnicowaniu technologicznemu ceramiki — czy istniały metody wytwarzania specyficzne dla danej kultury?
2. Czy możliwe jest obserwowanie ciągłości rozwoju na podstawie studiów technologicznych nad ceramiką?
3. Jak były wykorzystywane w pradziejach zasoby surowców?
4. Czy techniki wytwórczości i selekcja surowców były związane z funkcją naczynia? Jeżeli tak — czy można zaobserwować różnice jakościowe w obrębie jednego odcinka czasu w odniesieniu do jednej grupy kulturowej?

¹ H. J. Franken, *A New Approach to the Study of Pottery from Excavations*, „Archeologia”, t. 21, 1970, s. 1-8.

5. Czy można analizować dystrybucję naczyń na pewnym obszarze na podstawie wyników badań technologicznych?

Technologiczne studia B. Hulthén dotyczyły rodzaju użytkowanego surowca, domieszki, techniki formowania naczynia, sposobu wykańczania powierzchni i warunków wypału. Autorka posługiwała się w nich analizami: makro- i mikroskopową, granulometryczną, dyfrakcyjną i widmową oraz testem TCT (*thermal colour test*).

Warto w tym miejscu poświęcić kilka słów tej ostatniej metodzie, zważywszy, że jest ona stosunkowo nowa, a jej przydatność w omawianej dziedzinie ciągle jeszcze podlega weryfikacji (s. 18). Test TCT oparty jest na zmianach zabarwienia gliny w czasie jej wypału. Zmiany te zależą głównie od składu mineralogicznego i zanieczyszczeń, są więc różne w różnych rodzajach glin. Poddając próbkę — surową glinę bądź fragment ceramiki — stopniowemu wypalaniu (B. Hulthén przyjęła różnicowanie temperatury o 100°C), można ustalić sekwencję następujących po sobie barw, które oznacza się za pomocą karty Munsella, biorąc pod uwagę ich odcień, nasycenie i walor (światlistość). Zmienność każdego z tych „elementów” przedstawiono w układzie współrzędnych; każdy rodzaj gliny reprezentowany jest więc przez trzy różne krzywe, przy czym gliny tego samego rodzaju (pod względem składu mineralogicznego) mają podobne lub identyczne krzywe. Stanowi to podstawę identyfikacji glin i porównywania ich z sobą.

B. Hulthén przebadła w ten sposób ok. 80 różnych glin występujących w rejonie Hagestad (por. s. 31, tabl. 5), a także gliny, z których wykonywano naczynia neolityczne i z epoki brązu. Otrzymane wyniki, uzupełnione danymi dotyczącymi rodzaju i ilości domieszki, techniki formowania naczynia, warunków wypału i sposobu wykańczania powierzchni, umożliwiły scharakteryzowanie wytwórczości ceramicznej poszczególnych kultur od strony technologicznej, okazały się też przydatne do badania czasowego i przestrzennego zróżnicowania owej wytwórczości i związanych z tym problemów. Widać to wyraźnie na przykładzie zagadnienia genezy ceramiki skandynawskiej.

Najstarszą kulturą ceramiczną na omawianym obszarze jest kultura Ertebölle, reprezentowana przez grubościennie naczynia ostrodenne, zdobione na krawędziach odciskami palców i paznokci, oraz przez niewielkie, owalne misy, uważane na ogół za lampki. Analiza technologiczna tej ceramiki ujawniła istnienie kilku różnych sposobów formowania naczyń oraz staranny dobór surowca i domieszki w zależności od funkcji naczyń: glina bezwapienna, o strukturze różnoziarnistej — do produkcji porowatej ceramiki kuchennej, glina drobnoziarnista, o dużej (w celu zmniejszenia przepuszczalności ścianek) zawartości Ca — do wyrobu „lampek”. Jako domieszka stosowany był tzw. szamot (potłuczone skorupy naczyń), kwarcyt lub materiał organiczny. Wysoki poziom wytwórczości ceramiki odzwierciedla niewątpliwie znaczną wiedzę w tej dziedzinie, która to wiedza jest — zdaniem autorki — wynikiem długotrwałego rozwoju i tradycji, co z kolei wydaje się świadczyć o jej „zewnątrznym” w stosunku do Skanii pochodzeniu. Tym samym więc ceramika kultury Ertebölle byłaby efektem praktycznego zastosowania owej wiedzy na omawianym obszarze.

Poszukując dalej źródła pochodzenia wspomnianych umiejętności, B. Hulthén dochodzi do wniosku, że był nim obszar występowania kultury ceramiki wstęgowej rytej (KCWR). Wskazuje na to, jej zdaniem, inspirująca rola, jaką KCWR odegrała w stosunku do sąsiadujących z nią kultur mezolitycznych w zakresie ogólnego modelu życia, technik wytwórczości i wykorzystywania surowców. Przykładem owych wpływów może być ceramika z Kesseleik w Holandii, wykazująca „wstęgowe” cechy technologiczne; świadczyć o nich ma również stosowanie we wczesnym etapie kultury Ertebölle domieszki „szamotowej”, charakterystycznej dla wszystkich faz KCWR i będącej nieodłącznym elementem tradycji tej kultury (s. 49). W przypadku Skanii główną rolę odegrać miały tereny w dorzeczu środkowej Łąby,

skąd impulsy docierały na obszary sąsiednie. Nowa umiejętność była — zdaniem autorki — adaptowana przez ludy mezolityczne, które jednak nie przejmowały całokształtu technologii wytwórczości ceramiki. Przystwajały one wiedzę dotyczącą prawidłowej selekcji glin, przygotowywania „ciasta” i doboru odpowiedniej domieszki; natomiast sposób formowania naczyń wypracowano samodzielnie. Rozwój zaadaptowanych technik i wprowadzane innowacje wykształciły z czasem specyficzną tradycję ceramiczną kultury Ertebölle, trwającą przez dłuższy czas (s. 51).

Problem genezy ceramiki skandynawskiej nie został do chwili obecnej jednoznacznie rozstrzygnięty. Zdania badaczy są podzielone, nie wszyscy zgodni są nawet co do tego, czy ceramika kultury Ertebölle jest rzeczywiście najstarsza na tamtym obszarze². Wątpliwości budzi też sprawa istnienia oddziaływań KCWR i ich znaczenie. Niektórzy, jak J. Troels-Smith³ i S. K. Kozłowski⁴, negują je, przyjmując pogląd o całkowicie lokalnej genezie ceramiki kultury Ertebölle. Podobnego zdania jest też E. Lomborg⁵, który, śledząc wpływy kultur „wstęgowych” we wczesnym neolicie Skandynawii Południowej, dopatruje się ich jedynie (i to z dużymi zastrzeżeniami) we wczesnych fazach KPL, nie mówi zaś nic o kulturze Ertebölle. Natomiast inni badacze, stwierdzając „przede wszystkim lokalny” charakter genezy ceramiki Ertebölle, dopuszczają jednak możliwość oddziaływania KCWR w zakresie samej idei wytwarzania naczyń⁶, bądź też w zakresie wątków zdobniczych i innych cech stylistycznych⁷.

Jak więc widać z powyższych rozważań, przytoczone uprzednio poglądy B. Hulthén nie pozostają w zdecydowanej sprzeczności z opiniami innych badaczy, różnią się jednak od nich rozłożeniem akcentów i sposobem ujęcia problemu. Analizy technologiczne pozwoliły autorce na wyraźne oddzielenie elementów „lokalnych” (wypracowanie różnych sposobów formowania naczyń) i „obcych”, dostarczyły też argumentów na rzecz przyjętej przez nią koncepcji. Fakt ten zasługuje niewątpliwie na podkreślenie.

W podobny sposób, tzn. pod kątem udziału czynników „lokalnych” i „obcych” w całokształcie tradycji ceramicznej omawianego obszaru, analizuje B. Hulthén także pozostałe kultury, zamykając swe rozważania schematem ilustrującym rozwój garncarstwa w rejonie Hagestad (s. 211). Wynika z niego, że ukształtowana pod wpływem KCWR tradycja ceramiczna kultury Ertebölle przetrwała na omawianym obszarze dosyć długo, jest bowiem widoczna aż do epoki brązu włącznie. Charakter wytwórczości ceramicznej każdej z kolejnych kultur pozwala przy tym uznać ją za wynik rozwoju w kulturze poprzedzającej; można zatem mówić o ciągłości w tym zakresie np. pomiędzy kulturą Ertebölle i wczesną KPL, wczesną i późną KPL, późną kulturą ceramiki dołkowej i późnym neolitem, późnym neolitem i epoką brązu. Wyjątek stanowi kultura toporów bojowych (czę-

² L. Larsson, *Some Problems of the Mesolithic Based upon the Finds from the Raised Bog Ageröds Mosse*, [w:] *The Mesolithic in Europe*, Warsaw 1973, s. 370.

³ J. Troels-Smith, *The Ertebölle Culture and its Background*, „Palaeohistoria”, t. 12; 1966, s. 525.

⁴ S. K. Kozłowski, *Cultural Differentiation of Europe from 10th to 5th Millennium B. C.*, Warsaw 1975 s. 146.

⁵ E. Lomborg, *Zur Frage der bandkeramischen Einflüsse in Südschweden*, „Acta Archaeologica”, t. 33, z. 1, 1962, s. 3.

⁶ J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 319.

⁷ J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, *Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1975, s. 132.

ściowo współczesna późnej kulturze ceramiki dołkowej), której ceramika ma charakter zdecydowanie różny od pozostałych, co autorka wiąże z odrębnością tradycji i silnymi wpływami „z kontynentu”, dotyczącymi nieomal całokształtu wytwórczości (s. 211).

Nasuwa się w tym momencie pytanie, czy stwierdzona przez autorkę ciągłość w zakresie wytwórczości ceramicznej może świadczyć o istnieniu ciągłości ogólnokulturowej. Mogłyby za tym przemawiać uchwycone podobieństwa pomiędzy pewnymi kulturami oraz dobrze zaznaczona „obcość” kultury toporów bojowych, co w ogólnych zarysach potwierdza istniejące na ten temat hipotezy. B. Hulthén nie porusza tego problemu; warto może jednak zaanonsować go tutaj, traktując jednocześnie jako postulat badawczy na przyszłość.

Wspomniana powyżej jednolitość tradycji ceramicznej nie oznacza oczywiście stagnacji i niezmienności: w kolejnych etapach rozwoju zaobserwować można np. różnicowanie się technik wytwarzania naczyń, wzbogacanie asortymentu użytkowanych surowców, a także wzrost różnorodności funkcji naczyń. I tak we wczesnym neolicie ostrodenne naczynia kultury Ertebölle zostają zastąpione przez pu-chary lekkołate (B. Hulthén dzieli je, w zależności od kształtu i proporcji, na trzy grupy). Obok nich pojawiają się krążki gliniane, często zdobione, o trudnej do określenia funkcji (s. 113). W środkowoneolitycznej KPL ceramika staje się bardzo zróżnicowana pod względem kształtu i ornamentyki, ma to częściowo podłoże funkcjonalne, gdyż pewne rodzaje naczyń można wiązać wyłącznie z cmentarzyskami. Na każdym etapie dają się dostrzec wpływy z kontynentu, różne co do rodzaju i znaczenia, o mniejszym jednak natężeniu niż w kulturze Ertebölle i kulturze toporów bojowych. Odegrały one rolę uzupełniającą w stosunku do zasadniczego zrębu tradycji ceramicznej, a dotyczyły głównie kształtu naczyń, motywów i technik ornamentacyjnych. Jest to szczególnie dobrze widoczne w ceramice epoki brązu, nawiązującej wyraźnie do kręgu łużyckiego.

Wyniki badań surowcowo-technologicznych pozwoliły B. Hulthén również na stwierdzenie, że różnice w zakresie wytwórczości ceramicznej w kolejnych okresach odpowiadały z jednej strony dyferencjacji kulturowej, z drugiej zaś były uwarunkowane funkcjonalnie (wskazuje na to zróżnicowanie jakościowe ceramiki w obrębie poszczególnych kultur, np. w kulturze toporów bojowych, czy w mniejszym stopniu w kulturze ceramiki dołkowej). Daje się przy tym zauważyć dużą wiedza wytwórców w zakresie właściwości różnych surowców i ich przydatności do konkretnych przedsięwzięć (np. glina do wyrobu naczyń różniła się zdecydowanie od gliny używanej do celów budowlanych). Wiedza ta znalazła odbicie w dokonywaniu przez garncarzy świadomego wyboru gliny i domieszki — nie kierowali się oni bliskością złóż, ale wymogami wynikającymi z funkcji naczynia, świadczy o tym np. osada kultury Ertebölle w Vik, gdzie użytkowano tylko dwa spośród trzech rodzajów glin, i to nie najbliższej występujące, te bowiem zawierały zbyt dużo Ca.

Ciekawym problemem, tylko zasygnalizowanym przez B. Hulthén, jest też domniemana zmiana funkcji naczyń i podejścia do ceramiki na przestrzeni środkowego i późnego neolitu. Naczynia gliniane, używane uprzednio głównie do przyrządzania potraw oraz w mniejszym stopniu jako element wyposażenia grobowego, w tym czasie zaczęły również służyć do przechowywania zapasów żywności, co wkrótce stało się ich podstawową funkcją. Zarówno wymogi funkcjonalne (konieczność wyboru naczyń stosunkowo dużych, mocnych i stabilnych), jak też bardziej „masowa” produkcja naczyń oraz ograniczenie ich roli w sprawach związanych z kultem wpłynęły więc, jak się wydaje, na zubożenie ceramiki pod względem estetycznym. Stąd też zauważalny w późnym neolicie brak naczyń o wymyślnych, zróżnicowanych kształtach i artystycznej ornamentyce.

Dzięki badaniom surowcowym stało się także możliwe uchwycenie zróżnicowania przestrzennego ceramiki w danym czasie. Ma to duże znaczenie dla śledzenia powiązań pomiędzy poszczególnymi osadami oraz pomiędzy osadami i cmentarzyskami.

Pierwszy rodzaj związków daje się zauważyć we wczesnoneolitycznej KPL. Z tego okresu znane jest w rejonie Hagestad kilkanaście stanowisk, w większości pełniących zapewne rolę krótkotrwałych obozowisk rybaków i myśliwych (wskazują na to rozmiary stanowisk i ich usytuowanie oraz niewielkie ilości znajdowanej ceramiki). Wydaje się zatem rzeczą mało prawdopodobną, że naczynia wykonywano na miejscu, tym bardziej że stosowane do ich wyrobu gliny pochodzą ze złóż stosunkowo odległych (por. s. 84, rys. 58). Prawdopodobnie ceramika była przynoszona z innych, większych osad. Podobieństwo rodzaju surowców w ceramice z dwóch różnych obozowisk „rybackich” (oznaczonych jako H. 98:1 i H.22:6) pozwala przypuszczać, że miały one jedną „osadę macierzystą”, znajdującą się zapewne w pobliżu złóż, i że obozowiska te mogły być wykorzystane przez tę samą grupę ludzką w dwu różnych okresach. Natomiast zbieżność ceramiki ze stanowisk oznaczonych jako H.8:2 i H.47:3 każe domyślać się związków funkcjonalnych pomiędzy nimi — H.47:3 było może sezonowo użytkowane przez mieszkańców H.8:2. Różnorodność zaś i duża ilość ceramiki w H.98:1A odzwierciedlać może fakt, że obozowisko to wykorzystywane było przez grupy ludzi z kilku osad.

Związki pomiędzy osadami a grobami megalitycznymi można z kolei zaobserwować w środkowoneolitycznej KPL (por. s. 121, rys. 78a). Układają się one bardzo różnie: osady wykazują związki z jednym tylko (H.43:5A, H.6:4B) bądź z kilkoma grobami (H.28:2); groby zaś powiązane są zwykle również pomiędzy sobą. Centralne niejako miejsce zajmuje grób w Ramshog, łączyć go bowiem można z większością występujących na tym obszarze stanowisk. Jest przy tym rzeczą ciekawą, że mimo obecności w Ramshog różnorodnego materiału ceramicznego zdecydowaną przewagę ilościową uzyskuje ceramika z H.8:3, co pozwala uznać tę osadę za „głównego dostawcę” ceramiki grobowej.

Osobny problem stanowi dostrzeżone przez B. Hulthén podobieństwo fragmentów naczyń kultury toporów bojowych z Hagestad i kultury ceramiki sznurowej z Sośni (dawny pow. Grajewo). Dotyczy ono zarówno kształtu (tzw. *brim vessels* — naczynia z silnie odgiętą krawędzią), jak też cech technologicznych ceramiki, która znana jest dobrze z obszarów północno-wschodniej Polski, Ukrainy i Białorusi, natomiast w zespolach skandynawskich występuje sporadycznie. Tę uderzającą — zdaniem autorki — zbieżność trudno w chwili obecnej wytłumaczyć ze względu na zbyt mały zasób danych porównawczych; interpretacja tego interesującego faktu jest jednak niewątpliwie sprawą przyszłości.

Przytoczone powyżej stwierdzenia dotyczące wzajemnych powiązań stanowisk mają w chwili obecnej, mimo szeregu argumentów, charakter hipotetyczny. Wymagają one weryfikacji, która możliwa będzie tylko po przeprowadzeniu dalszych badań tego typu i porównaniu ich wyników,

Podsumowując należy stwierdzić, że praca B. Hulthén jest pionierska ze względu na zakres problematyki i sposób podejścia do niej. Autorce należą się niewątpliwie słowa uznania za rzetelne przeprowadzenie analiz, niejednokrotnie szczegółowych i wieloaspektowych, za przejrzyste zobrazowanie wyników (fotografie obserwacji mikroskopowych, diagramy, wykresy, zestawienia) oraz za to, że problematyka „technologiczna” została wykorzystana jako jeden ze sposobów prowadzących do głębszej refleksji prahistorycznej. Jest to więc z pewnością praca ważna i potrzebna. Wydaje się jednak, że jej rzeczywistą wartość będzie można ocenić dopiero wówczas, gdy dalszy rozwój reprezentowanego przez nią kierunku badań przyniesie obszerniejszy materiał porównawczy, dając możliwość wyciągnięcia

wniosków o charakterze bardziej uniwersalnym i zwiększając prawdopodobieństwo stawianych hipotez.

Hanna Kowalewska

J. W. ...

...

...

...